

En eventyrfortæller og en afholdsmand

To portrætter i hedesognet Ørre sidst i det nittende århundrede

Af Christian Ringskou

En ramme

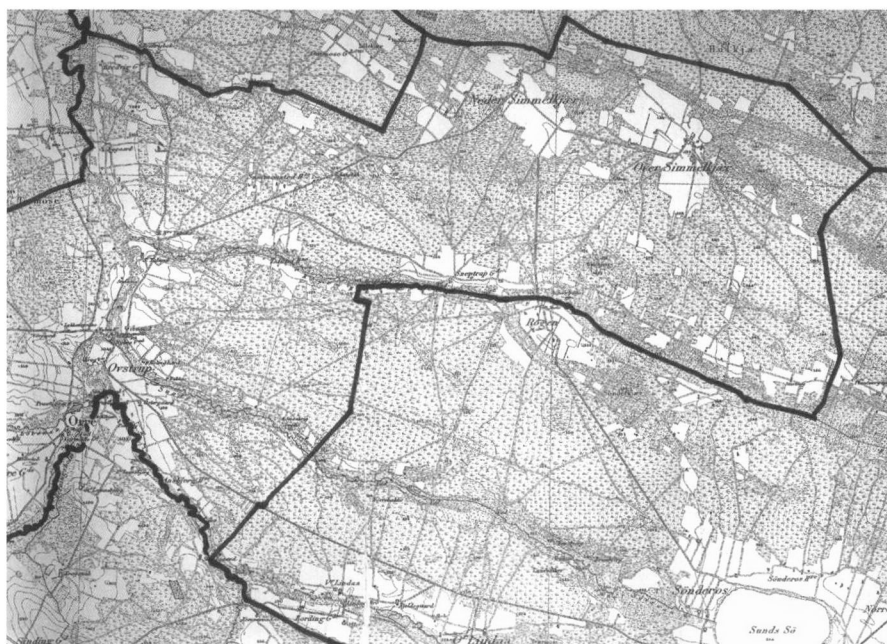
»For resten maa jeg sige, at jeg aldrig før havde færdedes paa saa øde og mennesketomme Egne. Hede og atter Hede var der næsten overalt og kun hist og her omkring ved de faa Huse nogle opdyrkede Pletter. Heden gik helt ind til Nygaard Skole, og fra den og til Simmelkjær en god halv Mil, var der ikke et eneste Hus, men kun lutter Hede. (...) Inde i de fattige Hytter saa det yderst tarveligt ud, og jeg (...) kunde virkelig ikke begribe hvordan Folk herude kunde faa Føden« (1). Sådan skrev den jyske folkemindesamler og skolelærer Evald Tang Kristensen (1843-1929) om det, der i 1870'erne var Ørre sogns nordøstlige dele.

Mange år senere rejste Tang Kristensen igen igennem Simmelkær. Ved den lejlighed gjorde egnen et sådant indtryk på ham, at han i sine erindringer, som han da arbejdede på, indføjede: »Da jeg i Sommer (1919) kom igennem Simmelkjær, blev jeg i høj grad forbausset over at se den Udvikling det hele var i.« Nu var bebyggelsen tættere, der var anlagt en mergelbane og en god landevej, ligesom der fandtes gæstgiveri og købmandshandler, håndværkere, skole og kirke. Tang Kristensen, der havde været stedkendt 45 år tidligere, kunne således »aldeles ikke kjende Egnen igen« (2).

Disse passager indrammer meget præcist, den udvikling hedeegnene og dermed også Ørre sogn mellem Herning og Holstebro stod overfor, da Tang Kristensen i vintrene 1873-74 og 1874-75 i forbindelse med sin indsamling af traditionsmateriale var en flittig rejsende i sognet.

Kontinuitet og forandring

I det nittende århundrede var Ringkøbing amt Danmarks største, men det var tillige det folkefattigste, hvilket hang sammen med hedens ud-

På *Generalstabens Kaart over Danmark Atlasblad »Ørre«*, som er opmålt 1872-73 (sogneskellene er tegnet op), mangler sognets relativt frugtbare sydvestlige hjørne, og det fremgår, at stort set resten ligger hen som hede og mose. Der er endnu ingen skov.

bredelse. Århundredet igennem, eller i hvert fald frem til 1870'erne, udgjorde denne mere end halvdelen af amtets samlede areal (3).

Fra 1870'erne tog udviklingen imidlertid fart. De gamle hjulspor erstattedes af bedre landeveje (4), og heden udstykkedes i mindre parceller, der måtte dyrkes intensivt for at kunne give ejere og lejere brød på bordet. Samtidig blev store hedearealer efterhånden beplantet med skov, idet plantagedrift var den eneste rentable måde at udnytte de ringeste jorder. Over en 50-årig periode fra 1870 og frem forvandlede Ringkøbing amt således fra Danmarks fattigste til det rigeste på skov (5). Som Tang Kristensen bemærkede, tog udviklingen også fart i Ørre sogn, hvor befolkningstallet over en periode på 160 år steg fra 309 til 1138. En udvikling der gik hurtigst mellem 1880 og 1901 (6).

Kildematerialet er så fintmasket, at de gamle og nye kulturelle træk, der eksisterede side om side, lader sig efterspore gennem personportrætter. Der var mennesker i Ørre, også i det sene nittende århundrede, der levede et liv forankret i hedeegnenes ældre kulturformer. Men samtidig kom der mennesker til, der repræsenterede en ny tids forandrin-

ger. I denne artikel skal der således tegnes portrætter af to meget forskellige mænd. Den ene, Jesper Pedersen Talund, er en god repræsentant for en livsførelse, der på hans tid var ved at forsvinde. Den anden, Iver Kristensen Holmgaard, var om nogen den mand, der personificerede udviklingen efter 1870.

Et net af kilder

Den offentlige administration i det sene nittende århundrede var vidt-forgrenet og effektiv. Ingen undgik at få ført navn og personlige oplysninger i forskellige protokoller ved forskellige lejligheder. Ved at kombinere oplysninger fra folketællinger, kirkebøger, skødeprotokoller, sognerådets forhandlingsprotokoller osv. er det således muligt at rekonstruere almindelige menneskers økonomiske og civile forhold.

Administrationen havde imidlertid ikke noget behov for at holde regnskab med tilværelsens mindre håndgribelige aspekter – med hvordan menneskene opfattede deres liv indenfor de materielle rammer, og hvordan landbosamfundets beboere oplevede verden og deres egen plads i den. Hvis man ønsker indsigt i sådanne kulturelle forhold, kan administrationens protokoller nok give et uundværligt skelet, men skal der kød på, må historikeren gøre brug af kilder af en helt anden art. Her udgør Evald Tang Kristensens arkiv, der findes på Dansk Folkemindesamling, en unik mulighed. Arkivet rummer først og fremmest de optegnelser, Tang Kristensen gjorde på sine rejser rundt i Jylland. Men også hans store brevsamling og forskellige kulturhistoriske og biografiske udgivelser indeholder et væld af personlige informationer om liv og kultur.

Tang Kristensens materiale er fundamentalt forskelligt fra administrationens lister og protokoller, og dets benyttelse indebærer kildekritiske udfordringer. Foruden almindelig tekst- og kildekritik stilles der krav til historikerens fornemmelse og indlevelsessevne, ligesom kendskab til de forskellige genrers stereotyper og narrative rammer er en forudsætning. Kriteriet for Tang Kristensens indsamling var langt hen ad vejen, at materialet skulle være repræsentativt for det, han og andre betragtede som en århundrede gammel folkekultur. Han forestillede sig ikke i første omgang, at hans arkiv skulle bruges som kilde-materiale til en bredere karakteristik af den enkelte fortæller. Fortælleren var ikke så meget interessant for sin egen skyld som fordi han eller hun var bærer af gammel folkepoesi (7). Dertil kommer det forhold, at den enkelte meddelers viser, eventyr og andet udover personlige træk, både afspejler Tang Kristensens præferencer i indsamlingssituationen og det miljø, hvor fortælleren eller sangeren har haft lej-

lighed til at tilegne sig materialet. Imidlertid mærker man, især i de større repertoier, ofte personlige træk, og potentialet er betydeligt. Den formelle ramme, administrationens kilder giver, lader sig udfylde med personlige karakteristika, og i dynamikken mellem meget forskellige kildetyper kan der tegnes levende portrætter af meget forskellige mennesker.

Der findes en tredje kilde, der bidrager væsentligt til, at to mænd fra Ørre skal portrætteres her. Det drejer sig om en lille sognebeskrivelse fra 1915 af Konrad Understrup, der primært baseres på forfatterens hukommelse, som rækker tilbage til perioden før 1880 og i en række tilfælde supplerer Tang Kristensens materiale.

Jesper Pedersen Talund:

»En 'krevl' Skrædder med rødkantede Øjne« (8)

D. 7/10 1823 begyndte et liv i Ørre sogn. Den dag fødtes i Talund nord for kirkebyen en dreng, der fik navnet Jesper. Drengen kom til at leve et langt liv i Ørre, inden han d. 4/5 1902 for sidste gang optræder i kirkebogen: Jesper Pedersen Talund *»Indsidder paa Bredvig Mark«* var død 79 år gammel (9).

I små kår

Jesper Talund var uægte barn af enke Ane Kirstine Frandsdatter efter Jesper Talund, og drengen arvede således ikke kun sin moders afdøde ægtemands fornavn men tillige hans tilnavn. Som far udlagdes en kræmmer fra Holsten ved navn Peder, med stor sandsynlighed en fiktiv person (10). I 1839 blev Jesper Talund konfirmeret. På dette tidspunkt var hans mor gift igen med gårdmanden Peder Pedersen. Karaktererne angående kundskaber og opførsel var ikke prangende, idet begge dele blev bedømt »g« for godt, hvilket er lavt i forhold til andre konfirmander (11). Imidlertid var den 15-årige drengs liv heller ikke præget af medgang. Tang Kristensen fortæller således, at *»Som 11-årig dreng fik han gigtfeber, og så trækkede det hans ene ben op, så han kom til at gå ved krykker resten af sine dage«* (12).

Jesper Talund boede i mange år på et lille hjørne af stedfarens jord i Sammelsted, der grænser op til Talund. Her boede han endnu, da han i 1873 fortalte sine eventyr til Tang Kristensen, men nogle år efter flyttede han og hans hustru Mette Margrethe Kristensdatter til et lille sted lidt mod nordvest ved Nygård Skole (13). At familien her levede under udpræget uhygiejniske og simple forhold, fremgår af Tang Kri-

stensens små anekdoter: Under et besøg skar Talunds hustru ham således et stykke brød, og da hendes og Talunds søn, »en lille snottet Knægt paa en tre Aar med sorte hænder og Ansigt«, ville tage det, måtte hun irettesætte den lille »Pæjer«. Kristensdatter var nok klar over, at pænere folk som den tilrejsende lærer var vant til dug på bordet. Sådan en havde hun imidlertid ikke, og hun tog derfor den af Talunds lasede skjorter, han ikke havde på, og serverede maden på den (14).

Men Jesper Talund var vellidt, og Konrad Understrup karakteriserer ham som en »snaksom« og lun type, der var begejstret for Simmelkær Brugsforening, som han var medlem af: »De er en herlig Teng mæden Fobrusforening, for nær æ Or er omm, saa fo'r en li oll si Peng ijen«. Brugsforeningen gik fallit, »Men endnu lever Jesper Skrædders Ord blandt Folk« (15).

I 1895 fik Tang Kristensen Jesper Talund fotograferet. På billedet ser man en 71-årig sammenbidt Talund, der, trods sit virke som skrædder, bærer et yderst tarveligt sæt tøj med både lapper og huller, og vesten mangler en knap. Han er afbilledet med de krykker, han på det tidspunkt havde været afhængig af i 60 år. Baggrunden udgøres af en dør og en tørvestak, som er stablet op ad hans hus. Sådan gjorde man almindeligvis for at isolere og beskytte huset, og for i nødstilfælde at have brændsel i nærheden, men skikken må karakteriseres som meget gammeldags i 1890'erne (16). På dette tidspunkt havde Talund i årevis været afhængig af kommunal understøttelse, hvilket i flere omgange fremgår af sognerådets forhandlingsprotokol, hvor man i referatet fra d. 9/9 1890 kan læse, at »Der tilstædes Jesper Skrædder 8 kr til Læge og Medicin« og videre d. 31/7 1891, at Jesper Talund Pedersen årligt skal have 60 kr. i »Aldersunderstøttelse«. Et beløb der d. 9/12 1892 hævedes til 80 kr., hvilket må betegnes som fuld forsørgelse (17).

Fra deres møde i anledning af fotograferingen gengiver Tang Kristensen meget ligefremt, at Talund »mener ikke han lever ret længe, da han har tabt sig meget den sidste tid« (18). Denne nøgterne forudsigelse skulle Talund ikke helt få ret i, idet han, som nævnt, levede til 1902. Men den fatalistiske resignation forekommer karakteristisk. Jesper Talund levede et langt og sikkert slidsomt liv som krøbling i små kår uden nogensinde at hæve sig over sin fattigdom.

Håndværk og familie

Trods sit handicap var Talund økonomisk uafhængig, indtil han blev en gammel mand, idet han tidligt lærte skrædderprofessionen, hvorfor

Jesper Pedersen Talund
fotograferet af Peter Olsen
for Evald Tang Kristensen
i 1895. Dansk Folkeminde-
samlings billedarkiv
Personer Top. 2485 (nr. 83).

han også kaldtes Jesper Skrædder. Som ung var han således i en år-række udenfor Ørre, og ifølge Tang Kristensen var det mens han var i skrædderlære i Tjørring, og mens han syede sammen med sin mester i Gjellerup, Snebjerg, Sinding og andre steder, han lærte sine historier (19). Dertil kommer, at nok startede Talund livet som uægte barn, men det gik hans mor godt, idet hendes anden mand ved Talunds konfirmation karakteriseres som gårdmand, og Talund fik, som nævnt, et, om end nok så lille, stykke af stedfarens jord at leve på.

I februar 1870 da Jesper Talund var 46 år gammel og boede i Sammelsted, boede han, som den ene af kun tre i hele sognet, alene. Men få måneder senere, d. 24/5 1870, giftede han sig med den ti år yngre Mette Margrethe Kristensdatter. Ved denne lejlighed afslører der sig en

forbindelse, der antyder, at Talund havde forbindelse til socialt bedre stillede kredse: Jens Vilhelm Theodor Jensen, læreren i Nygård skole, var den ene af de to forlovere (20). Selvom de nygifte ikke var helt unge, optræder de igen i kirkebogen d. 11/4 1871. Da blev sønnen Peder Talund Pedersen (den lille »Pæjer« med de sorte hænder og ansigt) nemlig født, og i 1880 bestod Jesper Talunds husstand således af ham selv, hustruen, den 8-årige søn og desuden en 20-årig kvindelig væverlærling (21).

Voldsomhed

Når man dykker ned i de kilder, der findes, om Jesper Talunds lange liv, tegner der sig således konturerne af en mand, der levede i ydmyge kår uden nogensinde for alvor at kunne hæve sig over den fattigdom og beskedne sociale stilling, han fødtes til. Men selvom han måtte bøje sig for skæbnens tilskikkelser, opnåede han dog at stifte en familie, som han, takket være sit håndværk, kunne forsørge.

Ved siden af sit beskedne liv i små hedehusmandssteder kendte Talund imidlertid også en helt anden verden, der var præget af alt andet end trivialitet og resignation. I december 1873 fortalte han ni ret forskellige eventyr til Tang Kristensen (22). Eventyr der kun har eventyrets typiske tema tilfælles; at en helt, nogle gange fra ringe kår som Talunds egne, andre gange af fornem byrd, drager ud i verden og vinder lykken ved snarrådighed og eventuelt gode hjælpere, for dernæst i flere fortællinger i triumf at vende tilbage til fattige forældre. Der er således det lange trylleeventyr *Staalmanden*, hvor helten Hans og hans to brødre først tjener i Ålborg, og derefter opholder sig på et kongeslot med prinsesser forgjort af trolde. Senere kommer de til Berlin, hvor Hans ved en stålmands hjælp slipper af sted med at gøre prinsessen frugtsommelig og vinder kongeriget, ligesom han og brødrene tilsyneladende ægter tre prinsesser fra det første slot.

Men der er også historier af en helt anden type. I skæmteeventyret *Skabet fuld* præsenteres tilhøreren for en helt, der hverken behøver magi eller hjælpere. Han narrer ved sin egen snuhed kongen til at dræbe dronningen under de mest ydmygende omstændigheder, får en møller henrettet i sit sted, og tilbringer nætter med begge prinsesserne på en gang.

Talund fortæller historier med temaer, der må betegnes som vulgære: Når købmandsdatteren i *Silkehandleren* narres til at stå klar med »Pispotten«, hvis indhold hun kaster i hovedet på sin kæreste guldsmedesvenden. Når kromanden i *Den listige Kromand* i bramfrie vendinger foran retten ydmyger præsten i teologi og afslører ham i at ligge

i med en tjenestepige. Eller når helten i *Bjergmandens Banemand* medbringer samtlige bjergmandens to hundrede høveder i sin kæmpehests endetarm. Hesten er lige så stor som Ørre kirke, der ganske vist er en meget lille kirke.

Samtidig fortæller Talund imidlertid eventyr med et helt anderledes indhold. F.eks. trylleeventyret *De tre Kjoler* om prinsessen, der, under trussel om incest, flygter til England og ved magiske hjælpere finder lykken i ægteskab med kongesønnen.

En ting går imidlertid igen i Jesper Talunds måde at fortælle; nemlig det forhold, at når chancen byder sig, hvilket den gør i seks af ni eventyr, bliver voldelige sekvenser fortalt med stor kraft og billedrigdom. Helten i *Dragonen* og *Kongen* er således en særdeles voldelig person: »*Hans trækker Sabelen og slaar til dem hver ind ad en Kant, saa de faar en god Flinse imellem Hovedet og Skuldrene lige hver ene-ste en, og endelig fik han da Hovederne hugget af de ti*«. Fortællingens vold er langt fra vilkårlig. Men de, som har fortjent den, slipper ikke, og helten er, i kraft af det den moderne tilhører ville betragte som en næsten afstumpet karakter, egnet som konge. På tilsvarende vis må skurken i *Løgn* og *Sandhed* ikke bare lide døden ved historiens slutning. Fuglene og dyrene, hvis hemmelighed han har røbet, river og splitter ham ad i stumper så små som avner.

Tolkning af eventyr er et vanskeligt forehavende, men det er fristende at postulere en forbindelse mellem et beskedent liv, hvor Jesper Talunds eneste våben mod modgang og fattigdom var den fatalistiske accept af tingenes tilstand, han demonstrerede overfor Tang Kristensen i anledning af sin svagelighed i 1890'erne, og handlekraften og voldsomheden i eventyrene. Måske er der tale om en bevaret vitalitet, der får sit symbolske udtryk gennem helten, som hugger røvere ned eller voldeligt nedslagter bjergmanden.

Iver Kristensen Holmgaard: En skolelærer, der ville ændre verden

Fremgang og rigdom

En anden historie om et andet liv lader sig fortælle om Iver Kristensen Holmgaard. Holmgaard var ikke født i Ørre, men begyndte sit liv d. 12/8 1845 som gårdmandssøn i Holmgårde, Sæby sogn ved Glyngøre (23). I 1866 dimitterede han fra Ranum seminarium, og efter nogle år bl.a. som lærer på Hammerum Højskole kom han i 1869 til Ørre skole (24). Herefter virkede Holmgaard som lærer og kirkesanger i Ørre lige ind-

til sin pludselige død d. 10/6 1913 67 år gammel. I størstedelen af disse år levede han i barnløst ægteskab med Edle Margrethe Petrea Nielsen, der første gang optræder i kilderne som hans hustru i 1873, da hun kun var 19 år gammel. D. 25/11 1903 døde hun imidlertid, og d. 5/4 1905 giftede den 59-årige enkemand sig med husmandsdatteren Mariane Pedersen på hendes 26-års fødselsdag, og d. 10/2 1906 fik parret Holmgaards eneste barn Asta Holmgaard (25).

Som kombineret lærer- og kirkesangerembede var Ørre et relativt godt kald på en fattig egn, men for Holmgaard var dette blot det økonomiske udgangspunkt. Mens andre lærere sidst i det nittende århundrede lod skolernes jordlodder sælge fra, indledte Holmgaard i 1878 et opkøb af jord, som han fortsatte livet igennem. Han købte således bl.a. af den jordlod, der hørte til præstegården i 1897 og 1905, og i 1904 blev han ejer af den skolelod, han i forvejen dyrkede (26). I sin sognebeskrivelse fortæller Konrad Understrup, der var Holmgaards elev og senere hans personlige ven, hvordan han i begyndelsen »tog (...) saa skæv en Fure, at man kunne se, at det Arbejde duede han ikke til; men det varede kun kort, før ingen tog Furen mere lige end Holmgaard, og det havde Sognemændene Respekt for.« Endvidere beretter Understrup, at Holmgaard var forgangsmand angående dyrkningsmetoder, og han var den første i Ørre, der på sin jord havde kálroer og gulerødder »struttende af Saft og Sødme«. Sent i sit liv havde Holmgaard således drevet det så vidt, at han kunne bygge gården Ørrehus ved skolen (27).

De sognekommunale ligningsarkivalier afslører, hvordan Holmgaard allerede i 1880'erne var en holden mand, og hvordan han i opgørelsen over samlet indkomst i 1895 havde flere midler at gøre godt med end såvel præsten som langt de fleste af gårdmændene. Selvom Holmgaard ved skatteligningen i 1911 ikke helt havde bevaret sin position i forhold til sognets øvrige velbjegete, viser det skifte, der i 1914 udfærdigedes efter hans død, at aktiverne beløb sig til 22.000 kr. Selvom en pantegæld på 12.000 kr. skulle modregnes, blev der således en betydelig formue på 10.000 kr. til arvingerne, hvilket svarede til værdien af en mindre eller mellemstor gård (28).

I gode sagers tjeneste: Foreninger og aktieselskaber

Iver Holmgaard havde energi til meget mere end sin gerning som lærer, kirkesanger og landmand. I hans digt *Ørres Pris* fra 1890 udkrystalliseres de to fronter, på hvilke Holmgaard virkede for fremskridt og forandring:

*Hvor man før kun saa de tørre Agre
og den sorte Hedebakke gold,
der nu vokse Granerne de fagre,
over Lyngen sejrer Fyrren bold.*

(...)

*her er Nøjsomhed og Flid i Ære,
her er mange hyggelige Hjem. -
Ja, i Ørre er der godt at være;
Aandens Sæd kan ogsaa her gro frem! (29).*

Holmgaards veje til forbedring gik gennem foreninger og aktieselskaber, og de mange han medvirkede ved dannelsen af kan inddeles i to typer. For det første virkede han for bedre materielle vilkår gennem beplantning af heden, og han var således i 1883 medstifter af og til sin død kasserer for »A/S Ørre Plantage«, »*hvis Formaal er at søge tilplantet 150 Tdr. L. Hede her i Nærheden*«. For at nævne et eksempel blandt mange købte selskabet således i 1903 to små hedematrikler til beplantning af Mads Pedersen for 125 kr. (30).

I endnu højere grad var Holmgaard imidlertid engageret i det åndelige fremskridt, og her var/er hans aktivitetsniveau imponerende: Side-løbende med at der blev bygget et missionshus i sognet, følte det grundtvigianske parti sig i 1888 kaldet til at tage kampen om sjælene op, og Holmgaard var formand for »*Aktieselskabet til Tilvejebringelsen af et Gymnastik – og Forsamlingshus i Ørre*«, der etableredes i 1888 af 21 fremtrædende mænd, og inden udgangen af 1889 stod forsamlingshuset færdigt (31). Med forsamlingshuset som ramme medvirkede Holmgaard ved stiftelsen af »*Ørre Sangforening*« og »*Ørre-Sinding Skytteforening og Foredragsforening*«, alt imens han en periode var medlem af sognerådet, reviderede kirkeregnskabet og var formand for »*de Fattiges Bøsse*«, som det var almindeligt at donere et mindre beløb til ved salg af jord og ejendom (32).

Sin største indsats ydede Holmgaard dog i afholdsbevægelsen, for hvilken »*vel ingen her paa Egnen [har] gjort saa meget som H.*« (33). I et brev fra 1882 til Tang Kristensen, hvis personlige ven han var, berettede han således begejstret, at han den samme vinter havde startet en »*Totalafholdsbevægelse*«, som var nået op på 46 medlemmer, og som var egnens store samtaleemne. Små to år senere skrev han i det næste bevarede brev videre, at det var »*Totalafholddearbejdet, som gi-*

ver mig meget at bestille, og som jeg føler mig nogenlunde skikket til og rigtig godt oplagt til, og det er et Arbejde, hvis Frugter synligt kendes«. Hermed var imidlertid kun begyndelsen gjort: De følgende årtier medvirkede Holmgaard ved stiftelsen af et antal lokale afholdsforeninger, og ved sin død var han formand for Herning-Egnens Afholdsforeninger (34).

I perioden mellem 1885 og 1908 udgav Holmgaard to samlinger af egne afholdssange, og fire små afholdsskuespil, som ifølge Tang Kristensen blev opført som dilettantforestillinger (35). Skuespillene er forsøgt holdt i en let og underholdende stil og er befolket af jævne simple idealister, der, for mændenes vedkommende, ofte har tillagt sig deres gode karakter på højskole, hvor deres »Hjærter [kommer til at] slaa af Varme, naar vi under Foredragene løftes op til de store Højder, hvorfra vi skue ud over Folkelivet« (36). Disse idealister, der ikke skal opfattes som irriterende eller bedrevidende, møder velmenende men vildledte »Mådeholdsdrikkere«, »der tager det saa letsindig med det væmmelige Drikkeri« (37), men som gennem komiske forviklinger og gode eksempler indser at totalafholdet er fremtidens moralske nødvendighed, og at det hykleriske beskedne alkoholforbrug er ondets rod, der gennem eksemplets magt leder svage sjæle i fordærv til skade for fædrelandet og endog for hele menneskeheden.

I afholdssangene, der er beregnet til brug indenfor afholdsbevægelsen, bliver der lagt endnu mere vægt bag, og med patos udstilles det tilsyneladende uskyldige mådeholdende alkoholforbrugs fatale konsekvenser:

*De stakkels Drankeres Kvide
kun lidet agter man paa;
hvad de af Fristelser lide,
man synes ej at forstaa;
selv naar Fortviivelsens Smerte
til Selvmord drager dem ned,
en Maadeholdsdrikkers Hjærte
ej føler sin Medskyld derved.*« (38).

Folkeminder og fremskridt

Tang Kristensen optegnede et langt trylleeventyr, en mindre historie, en skæmtevis, to skæmtesagn og to små remser fra Iver Holmgaard (39). Materialet indeholder temmelig grovkornet skæmt, og flere repræsentanter for den landoverklasse, Holmgaard selv var en del af, bliver gjort til grin. Man møder således en ung lærer Holmgaard i et helt an-

Iver Kristensen Holmgaard
gengivet efter
Konrad Understrup:
Ørre Sogn s. 122.

det lune end den patos, der karakteriserer hans senere skuespil og digte.

Tang Kristensen-arkivets største værdi i forhold til at portrættere Holmgaard ligger imidlertid i Holmgaards otte bevarede breve til Tang Kristensen, der er skrevet i perioden 1874-84. Brevene viser, at der opstod et venskab mellem de to jævnaldrende mænd, der havde lærergerning, grundtvigiansk påvirkning og virkelyst tilfælles.

Holmgaard havde stor forståelse for Tang Kristensens folkeminderarbejde, og han forsøgte sig endog en enkelt gang selv med optegnelser af tre sagn og et halvt eventyr efter eventyrfortælleren Peder Skrædder, som Holmgaard sendte Tang Kristensen i december 1873, kort tid efter deres første møde. Holmgaards oprigtige interesse for Tang Kristensens arbejde fremgår i øvrigt af en invitation, Tang Kristensen modtog i 1889 til at tale i den foredragsforening, hvor Holmgaard var en ledende skikkelse (40).

Efterhånden som Holmgaard i 1880'erne trådte i karakter som lokal fremskridtsmand, mistede han og Tang Kristensen gradvist kontakten. Udover det forhold, at Tang Kristensen flyttede fra egnen, kan

IVER HOLMGAARD

Dbmd.

lærer og Kirkesanger i Jyde

1869 — 1913

Rolig og bramlos
under jævne Kaar
Du öved tro din Gærning
over fireti Aar.

I Skole og i Kirke
for mangen god Sag
 Gud gav Dig Kraft at vil
 indtil din sidste Dag.

Rejst 1914

af Elever og Venner.

dette muligvis være et udtryk for Holmgaards temperament. Det tilbageskuende perspektiv, traditionsmateriale især i det nittende århundrede behandlede i, passede ikke til Holmgaards vilje til at ændre Ørre sogn og verden. Ambitionen om med totalafholdet endegyldigt at gøre op med det traditionelle mådeholdsdrikkeri, viser en radikal vilje til at ændre grundlæggende kulturelle og således tillige folkekulturelle former.

Afslutning

Når netop Jesper Talund og Iver Holmgaard er portrætteret i denne artikel, hænger det sammen med deres store forskellighed. Talund er et godt eksempel på et liv levet i ydmyghed, rodfæstet i den fattigdom og fatalisme den ufrugtbare hede og de tyndtbefolkede egne ringe infrastruktur havde lært menneskene gennem generationer. For ham havde virkelyst, drama og voldsomhed primært en plads i den mundtlige fortælling. Iver Holmgaard derimod var en mand, der ville og kunne ændre den gamle orden, og med ham kom meget nyt til Ørre både på det materielle og åndelige plan. De to mænd repræsenterer således dels det traditionelle relativt statiske hedesogn og dels alt det nye, der ved indgangen til store kulturelle og økonomiske forandringer fandtes side om side i Ørre sogn i årtierne efter 1870. Ved at beskrive disse ændringer i det lille format, får de et andet liv, end de har i en større historie. Forandringerne skete ikke som en lige linie, der tegner en udvikling fra gammelt til nyt. Forskellige kulturelle former fandtes side om side blandt mennesker, der på den ene side må have kendt hinanden, men som samtidig var vidt forskellige.

Jesper Talund var et usædvanligt menneske. Usædvanlig fordi han blev invalid allerede i sin barndom, fordi han stiftede familie sent i livet, og fordi han kunne fortælle eventyr. Lærer Holmgaard var heller ikke nogen gennemsnitlig mand. Hans liv var præget af en imponerende virksomhed på en hel række områder, hvoraf landbruget, skolen, forsamlingshuset og totalafholdsarbejdet kun er de vigtigste. Det gennemsnitlige lader sig således ikke nå i den lille historie. Men heri

Iver Holmgaard var manden, der formåede at gøre et indtryk i Ørre. Efter hans død rejstes »Holmgaardstøtten«, der stadig står til hans hyldet næsten i mands højde mellem den gamle skole, kirken og forsamlingshuset. På stenen står: »*IVER HOLMGAARD / Dbmd. * / Lærer og Kirkesanger i Ørre / 1869-1913 / Rolig og bramfri / Under jævne Kaar / Du øved tro din Gærning / I over fireti Aar. / I Skole og i Kirke / For mangen god Sag / Gud gav dig Kraft at virke / indtil din sidste Dag. / Rejst 1914 / Af Elever og Venner*«. *Dannebrogsmænd. Foto: Christian Ringskou.

består imidlertid selve genrens styrke: Kilderne besidder et stort potentiale, hvis man interesserer sig for kultur og liv snarere end for gennemsnit. Gennem enkeltpersoner som Talund og Holmgaard er det muligt at fortælle om det typiske eller almindelige i fortiden, men samtidig bevare blikket for det unikke og personlige.

I denne forbindelse er det en vigtig pointe, at karakteristikken af Jesper Talund og Iver Holmgaard som repræsentanter for henholdsvis en fatalistisk og en stræbsom livsform er en såkaldt analytisk optik. Der er tale om en måde at tænke mening i fortiden på snarere end en forsøgsvis karakteristik af de to mænd. Hvis han var blevet bedt om at beskrive sig selv, ville Jesper Talund ikke indlede med at forklare, hvordan han var en glimrende repræsentant for en fatalistisk livsform. Og selv Iver Holmgaard må have haft dage, hvor hans energi var mindre end fantastisk. Når jeg imidlertid fremhæver forskelle på bekostning af ligheder, er jeg inspireret af Palle Ove Christiansen, der overbevisende har demonstreret, hvordan formuleringen af to idealtypiske livsformer nemlig en stræbsom og en fatalistisk kan give en overbevisende optik på fortidens landsbyliv (41).

Noter

1 Citatet er fra Tang Kristensens erindringsværk (Tang Kristensen 1924: 157-59), som han skrev i sin alderdom, men det bygger på et brev, han i 1873 sendte fra Ørre hjem til sin hustru. Brev til hjemmet 2/12 1873 Dansk Folkemindesamling 1929/153. Jeg skylder Jens Henrik Koudal, Palle Ove Christiansen, Else Marie Kofod og samtlige de øvrige medarbejdere på Dansk Folkemindesamling stor tak. Jeg havde ikke kunnet skrive denne artikel uden det faglige og sociale miljø, der bød mig velkommen i på institutionen. 2 Tang Kristensen 1924: 161-62. 3 Hald 1985 (1833): 3-4. 4 Rasmussen 1889: 12-27, Matthiessen 1939: 144-80. 5 Knudsen 1928: 291-94, Trap 1872: 291-94. 6 Ørre sogns befolkning: 1801: 309, 1830: 389, 1850: 460, 1870: 647, 1880: 718, 1901: 547+394, 1930: 515+477, 1960: 512+626. Hald 1833: 3-4, Knudsen 1928 201-3, 205-6, Nielsen, Skautrup og Mathiasen 1965: 344-47, 351-52. 7 I forhold til sine samtidige fagfæller var Tang Kristensen langt fra blind for meddelerne og deres miljø. Hans romantiske tilbageskuende grundsyn på folkeminderne kvalificeredes livet igennem af en stadig større interesse for samtiden. Både Else Marie Kofod og Jens Henrik Koudal har formulerer den hypotese, at Tang Kristensen frem til begyndelsen af 1880'erne var præget af Svend Grundtvigs nationalromantik, hvorimod han senere blev præget af mere socialt funderede kulturhistoriske strømninger. Kofod 1984: »Forord« og s. 30, Koudal 1984a: 100, 105-08, Koudal 1984b: 83-84. 8 Sådan omtaler Tang Kristensen Jesper Talund i brev 85 til Svend Grundtvig 18/12 1873 Dansk Folkemindesamling 1883/17. Ifølge H. P. Feilbergs *Ordbog over det jyske Almueål* betyder »krevl« dårlig til bens eller halt. 9 Kirkebog s. 15 1815-25 C514 A-7, s. 244 1893-1911 C510 B-5 (Simmelkær) Landsarkivet for Nørrejylland. 10 Holbek 1987: 104, 616. 11 Kirkebog s. 132 1835-53 C514 C-2 Landsarkivet for Nørrejylland. 12 Tang Kristensen 1902: 292 (Den moderne retstavning følger kilden). 13 Tang Kristensen 1902: 292, Tang Kristensen 1924: 158-59. 14 Tang Kristensen 1924: 158-59, 162, brev 85 fra Evald Tang Kristensen til Svend Grundtvig 18/12 1873 Dansk Folkemindesamling 1883/17. 15 Understrup 1915: 91. Der er selvfølgelig ingen grund til at fæste lid til selve citatets ordlyd. 16 Trøstrup, Jacobsen, Andersen og Ole-

sen 1914: 28. 17 Sognerådets forhandlingsprotokol 1889-1903 LK/101/2 Landsarkivet for Nørrejylland. 18 Tang Kristensen 1902: 292. 19 Tang Kristensen 1902: 292. 20 Kirkebog s. 222 1864-76 C514 C-4 Landsarkivet for Nørrejylland. At denne forbindelse var af varig karakter fremgår af, at da sønnen Peder Talund Pedersen blev gift i 1893, tjente han hos lærer Jensen. Kirkebog s. 196 1992-1911 C514 C-7 Landsarkivet for Nørrejylland. 21 Folketællingerne 1870 kort 4418-19 og 1880 kort 2274-76 Rigsarkivet. Kirkebog s. 222 1864-76 C514 C-4, s. 42 1864-75 C514 C-4 Landsarkivet for Nørrejylland. 22 Evald Tang Kristensens førsteoptegnelser i de såkaldte dagbøger s. 917b-30b, 956a-71b Dansk Folkemindesamling 1929/16, renskrifter Æv 432-34, 438-42b Dansk Folkemindesamling 1929/40. 23 Kirkebog for Sæby sogn s. 44 1813-72 C212 6 Landsarkivet for Nørrejylland. 24 Poulsen 1934: 484, Poulsen og Benthin 1913: 398, Understrup 1915: 21-22, Kirkebog s. 234 1864-76 C514 C-4 Landsarkivet for Nørrejylland. 25 Kirkebog s. 138 1912-21 C514 C-7, s. 213 1892-1911 C514 C-6, s. 93 1892-1911 C514 C-6 Landsarkivet for Nørrejylland, Understrup 1915: 124, Tang Kristensen 1924: 153. 26 Skøde- og panteprotokol s. 329 1877-78 B79 SP47, s. 282 og 1202 1897-98 B79 SP99, s. 1004 1903-04 B79 SP 103, s. 881 1904-06 B79 SP104 Landsarkivet for Nørrejylland. 27 Understrup 1915: 124. 28 Forhandlingsprotokol for ligningsmyndighederne 1883-94 (forkert titel) LK729 300/1 Landsarkivet for Nørrejylland, Skattelister over samtlige afgifter 1911-25 LK729 310/1 Landsarkivet for Nørrejylland. Skifteprotokol s. 287 B373 1995/496 Landsarkivet for Nørrejylland. 29 Gengivet efter Understrup 1915: 33-34. 30 Brev fra Holmgaard til Evald Tang Kristensen 16/1 1884 Dansk Folkemindesamling 1929/43 H, Skøde- panteprotokol s. 24 1903-04 B79 SP 103 Landsarkivet for Nørrejylland, Poulsen og Benthin 1913: 398. 31 Skøde- og panteprotokol B79 SP212 Landsarkivet for Nørrejylland, Understrup s. 174-75. 32 Understrup 1915: 124, Poulsen og Benthin 1913: 398. Skøder fra perioden 1872-1900 B 79 Landsarkivet for Nørrejylland, Sognerådets forhandlingsprotokol 1881-88 LK 729 101/1 6/2 1882 Landsarkivet for Nørrejylland. 33 Understrup 1915: 124. 34 Breve fra Holmgaard til Evald Tang Kristensen 11/3 1882 og 16/1 1884 Dansk Folkemindesamling 1929/143 H, Poulsen og Benthin 1913: 398. 35 Tang Kristensen 1924: 153. 36 Holmgaard 1894: første handling tredje optrin. 37 Holmgaard 1908: første handling andet optrin. 38 Holmgaard 1885: nr. 30. 39 Evald Tang Kristensens førsteoptegnelser i de såkaldte dagbøger s. 732b-34a, fortsættes s. 749a-51a, 783a og 1595a. 40 Originaloptegnelse Dansk Folkemindesamling 1929/1 Holmgaard, Tang Kristensen 1926: 244-45. 41 Christiansen 2004 (1995) (se anmeldelse andetsteds i denne årbog) og Christiansen 2002: 154-159 (ikke mindst de tilhørende noter). Christiansens formulering af dikotomiske kulturelle idealtyper er et indlæg i debatten om, hvorvidt den danske almue i 1700-tallet var resignerende og undertrykt, eller om den var innovativ og progressiv. Hans pointe er, at den var begge dele, idet de to livsformer var afhængige af hinanden. Dette er ikke centralt for denne artikel, hvor jeg nok har ladet mig inspirere af det analytiske potentiale de to bondelivsstile indebærer, men ikke forsøger at bruge Christiansens arbejde som en egentlig teoretisk ramme.

Litteratur

- Christiansen, Palle Ove 2002: *Lykkemagerne – Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*. Gyldendal, København.
- Christiansen, Palle Ove 2004 (1995): »Livsstile i 1700-tallets Landsby – Kultur og kontraster blandt østdanske fæstebønder«, i: Palle Ove Christiansen: *Landsbyliv – Afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*. Landbohistorisk Selskab.
- Hald, I. C. 1985 (1833): *Ringkjøbing Amt – Ottende Stykke af de Danske Provindsers Beskrivelse i oekonomisk Henseende*. Historisk Forening for Ringkjøbing Amt, Holstebro.
- Holbek, Bengt 1987: *Interpretation of Fairy Tales FF Communications Edited for the Folklore Fellows VOL CIII*. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

- Holmgaard, Iver Kristensen 1885: *25 ny Afholdssange til kjendte Toner*. Dansk Afholdsblads Trykkeri Chr Birch, København.
- Holmgaard, Iver Kristensen 1894: *Karen og hendes Husjomfru – Skuespil i tre Handlinger*. Eget forlag.
- Holmgaard, Iver Kristensen 1908: *Consulen og hans Svigersøn – Skuespil i tre Handlinger*. Eget forlag.
- Knudsen, Gunnar Trap 1928: *Danmark Fjerde udgave Bind VIII. Ringkøbing Amt*. G. E. C. Gads Forlag, København.
- Kofod, Else Marie 1984: *Evald Tang Kristensens syn på folkeminderne*. Dansk Folkemindesamling, København.
- Koudal, Jens Henrik 1984a: *To sangere fra den jyske hede. Foreningen Danmarks Folkeminders dokumentationsserie bd. 3*. Foreningen Danmarks Folkeminder, København.
- Koudal, Jens Henrik 1984b: »Evald Tang Kristensen som folkeveiseindsamler og udgiver – belyst ud fra Jens Mikkelsen og Niels Albretsen i Kølvrå 1874«, i: *Musik og forskning 9 1983-84*. Københavns Universitet musikvidenskabeligt institut & C.A. Reitzels Boghandel A/S.
- Matthiessen, Hugo 1939: *Den sorte Jyde – Tværsnit af Hedens Kulturhistorie*. Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag, København.
- Nielsen, Niels, Peter Skautrup, Therkel Mathiassen 1965: *J. P. Trap Danmark Femte Udgave Ringkøbing Amt Bind IX*. G. E. C. Gads forlag, København.
- Poulsen, Carl og W. TH. Benthin (red.) 1913: *Lærerne og samfundet – Folkeskolens kendte Mænd og Kvinder Jubilæumsskrift 1814-1914*. Fr. Bagges Kgl. Hofbogtrykkeri, København.
- Poulsen, Ejnar 1934: *Hardsyssel's Degnehistorie Andet Bind*. F. V. Backhausens Bogtrykkeri, Viborg.
- Rasmussen, P. J. 1889: *Gamle Minder eller det Hammerum Herred som forsvinder*. Herning Bogtrykkeri.
- Tang Kristensen, Evald 1902: *Gamle folks fortællinger om Det jyske Almueliv som det er blevet ført i mands minde samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne bind 4 Tillæg VI*. Arnold Busck København 1987 som fotografisk genoptryk.
- Tang Kristensen, Evald 1924: *Minder og Oplevelser Bind II*. Eget forlag.
- Tang Kristensen, Evald 1926: *Minder og Oplevelser Bind III*. Eget forlag.
- Trap, I. P. 1872: *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark Bind II*. Forlagsbureauet, København.
- Trøstrup, J. A., Jørgen Jacobsen, Ole Andersen og Lauritz Olesen 1914: *Gamle Minder fra Hammerum Herred*. A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing.
- Understrup, Konrad 1915: *Ørre Sogn*. Herning ny Bogtrykkeri, Herning.

Summary

The last decades of the nineteenth century saw new departures on the Central and West Jutland moorlands. Relatively stable cultural forms came under pressure from plantation, better communications and religious revivals that created a new and different society. The sources for this development are good, since no one avoided having names and personal information entered in the various registers of the public administration. To these we can add the folklore collector and teacher Evald Tang Kristensen's (1843-1929) large archive, which holds a wealth of information about life and culture.

The process can be illustrated by portraits of two men in the parish of Ørre between Herning and Holstebro. The tailor and cripple Jesper Pedersen Talund (1823-1902) lived his life rooted in the poverty and resignation that the barren heath had taught its occupants for generations. The teacher and new arrival Iver Kristensen Holmgaard (1845-1913), on the other hand, represents all the new things that came to Ørre. He was a pioneer on a number of fronts, among which the building of a meeting-house, the planting of the heath and the establishment of temperance associations were the most important. The development from old to new was thus not just an impersonal shift. The new and the old could be found side by side in individuals.